

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ
ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Сформульовано визначення поняття «сільські території». Всебічно висвітлено основні аспекти соціально-економічного стану сільських населених пунктів на прикладі Житомирської області. Надано обґрунтовані пропозиції щодо пошуку шляхів його покращання.

Постановка проблеми

Позитивні зрушення, які відбулися за останні роки в аграрному секторі Житомирщини (обсяг сільськогосподарської продукції, виробленої у 2010 році, зріс, у порівнянні з 2005 роком, на 4,0 %), не дали змогу розв'язати проблеми соціально-економічного розвитку сільських територій, найгострішими з яких залишаються безробіття, трудова міграція селян та руйнування соціальної інфраструктури в сільській місцевості.

Системні кризові явища та занепад сільських територій призвели до деформації вікової структури населення, підвищення рівня смертності та зниження народжуваності, негативних міграційних процесів, зубожіння селян. Подолати кризову ситуацію в забезпеченні сталого розвитку сільських територій можливо лише за умов підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва, створення збалансованого ринку праці з чіткими соціальними орієнтирами, забезпечення продуктивної зайнятості та соціального захисту працездатного населення, сприяння розвитку підприємництва, раціонального використання земельних та трудових ресурсів.

Аналіз останніх досліджень

Поглиблення процесу деградації села спричинило пошук нових дослідницьких підходів, в межах яких село, сільське господарство і селянство розглядалися б у їх нерозривній єдності. У наукових колах поступово починає запроваджуватися концепція сільського розвитку як основа державної та регіональної політики розвитку сільських територій. Проблеми соціально-економічного розвитку сільських територій досліджують в наукових працях такі відомі вчені, як Л. Богуш, О. Булавка, В. Бутенко, П. Гайдуцький, З. Герасимчук, В. Горкавий, Т. Заяць, Р. Косодій, М. Кропивко, А. Малиновський, В. Месель-Веселяк, Л. Михайлова, В. Онищенко, Б. Панасюк, В. Пила, І. Прокопа,

К. Прокопишак, П. Саблук, В. Трегобчук, О. Цепко, О. Черевко, Л. Шепотько, А. Юзефович, В. Юрчишин та ін.

Разом з тим, недостатньо дослідженими залишаються питання формування збалансованого сільського ринку праці з чіткими соціальними орієнтирами, проблеми фінансування процесів сільського розвитку, а також інституціональні засади забезпечення розвитку сільських регіонів. Недостатньо уваги приділяється обґрунтуванню концептуальних засад державної політики сільського розвитку, адекватних багатofункціональній природі сільських територій.

Об'єкт та методика дослідження

Об'єктом дослідження є процес соціально-економічного розвитку сільських територій, а також фактори, які мають вплив на ефективність даного процесу. У ході дослідження використовувалися абстрактно-логічний, економічно-статистичний методи.

Результати дослідження

В сучасних умовах особливо гостро постають питання розвитку сільських територій. Кардинальні зміни, які відбулися останнім часом в економіці країни, пов'язані з формуванням приватної власності на засоби виробництва, реформування аграрного сектора економіки з реорганізацією сільськогосподарських підприємств, загострили проблеми забезпечення розвитку сільських територій, умов проживання та зайнятості жителів села. Зміна економічних аспектів життя не може відбуватися осторонь соціальних, без яких неможливо забезпечити загальний позитивний результат. В складних сьогоdnішніх умовах відновлення сталого розвитку села з усіма його секторами економік є дуже складним завданням, навіть при збільшенні фінансування в сільське господарство. Щоб вирішити проблеми розвитку сільських територій необхідно чітко визначитися із змістом поняття «сільська територія».

Існує декілька поглядів щодо функціонування сільських територій. З одного боку, сільські території розглядаються як один із основних об'єктів аграрної політики держави. Інші науковці вважають сільські території незалежним напрямом економічної політики держави. Ми погоджуємося з думкою, що не можна розглядати дану категорію відокремлено або від сільського господарства, або інших видів господарського життя даної території. В Європі основою розвитку сільських територій виділяють місцеве самоврядування, такий вид політики, в якій переважає сільськогосподарський напрямок, але, залишаючи першочергову роль у розвитку сільських територій, саме рівню добробуту їх жителів і доходів місцевих бюджетів [8, с. 68].

Так, на думку В.М.Трегобчука, в сучасних умовах поширення світової глобалізації, яка не омине і українське село, важливим є досвід західноєвропейської моделі використання та благоустрою сільських територій. Тобто необхідно розглядати сільські території у форматі багатофункціональності і екологізрівноваженості, при сталому вирішенні виробничих, екологічних, соціальних питань, а також побутово-культурних проблем, з якими сьогодні стикається село [9, с. 75].

І.В. Гончаренко визначає сільські території як цілісну систему зі своїми структурою, функціями, зв'язками із зовнішнім середовищем, історією, культурою, умовами життя населення, яка характеризується великою кількістю взаємопов'язаних підсистем різних типів з локальними цілями, багатоконтурністю управління [3, с. 204].

На думку В.П. Славова і О.В. Коваленко, «сільська територія є економічно-екологічною категорією, регіонально-територіальним утворенням зі специфічними природно-кліматичними, соціально-економічними умовами, де економічно і екологічно збалансовані та енергетично взаємопов'язані різні ресурси (природні, трудові, матеріальні, енергетичні, інформаційні, фінансові тощо) з метою створення сукупного суспільного продукту конкретної території та повноцінного життєвого середовища для сучасного і майбутнього поколінь» [8, с. 69].

У державі в цілому, та на Житомирщині зокрема, розвиток і добробут сільських територій пов'язаний з демографічною ситуацією, рівнем зайнятості населення та сільськогосподарською діяльністю. Органами державної статистики проведено суцільне обстеження соціально-економічного стану сільських населених пунктів. За його підсумками наведено характеристику основних процесів та явищ життєдіяльності сільських поселень [11].

Демографічна ситуація. На Житомирщині нараховувалося 1619 сільських населених пункти, їх кількість від попереднього обстеження скоротилася на 4 одиниці. Слід зазначити, що 15 населених пунктів або 0,9% загальної кількості – пустуючі, тобто такі, де вже не проживають люди, проте вони ще не зняті з державного обліку. Для порівняння: в Україні 227 таких поселень, або 0,8%.

Спостерігається тенденція скорочення великих сіл. Так, упродовж чотирьох років кількість населених пунктів з чисельністю мешканців, що перевищує 1000 осіб, зменшилася на 11,5 % і склала 115 одиниць. Наразі найбільше таких сіл залишилося у Житомирському (18) та Овруцькому (10) районах. До речі, за цей же час кількість сіл з числом жителів до 50 осіб зросла на 12,0 %. Найбільша їх частка зафіксована у Народицькому, Малинському, Баранівському та Овруцькому районах (в межах 42,8 % – 22,1 %). Характерними для Житомирщини є малонаселені пункти. Так, сільські поселення з чисельністю

жителів від 100 до 199 осіб складають п'яту частину їх загальної кількості (довідково: по Україні – 14,6 %).

Чисельність наявного сільського населення становила 586,8 тис. осіб. У його віковій структурі переважає населення працездатного віку – 51,1 %, майже третина – населення старше працездатного віку, а дітей до 15 років – лише 17,8 %. За час, що сплинув від попереднього обстеження, чисельність сільських мешканців зменшилася на 34,7 тис. осіб, або 5,6 %, у середньому щорічно скорочувалася на 8,7 тис.

Основними причинами таких негативних тенденцій є природне і міграційне його скорочення, адміністративно-територіальні перетворення. З них, як і раніше, найсуттєвіше впливало природне скорочення, тобто перевищення кількості померлих над народженими. За даними обстеження, частка сіл, в яких зафіксоване перевищення кількості померлих над народженими, становила 93,8 % (1509 населених пунктів) проти 92,2 % (1494) у попередньому обстеженні. В цілому, за чотири роки в сільських поселеннях області народилося 20,9 тис. осіб, водночас померло – 53,8 тис. мешканців. У регіоні кількість сіл, де не народилося жодної дитини, зросла на 26,3 %, або на 39 одиниць, що характерно для 187 поселень. Відмічено, що у 161 селі області немає дітей віком до 5 років, у 100 – від 6–17 років, у 82 – молоді віком 18–27 років.

На селі поглиблюється і процес старіння населення, негативні наслідки якого вже відчуються та ще більш загостряться у майбутньому. Так, у 197 населених пунктах переважає кількість постійних жителів старше працездатного віку (від 51 % до 75 %) та у 55 селах ця вікова група становить від 76 % до 100 %.

Зайнятість сільського населення. Серед сільських жителів 139,0 тис. осіб, або 46,4 % їх чисельності у працездатному віці – працюючі. Кількість зайнятих, порівняно з попереднім обстеженням, зменшилася на 20,2 %, а порівняно з 1990 р. – вдвічі. Із загальної кількості зайнятих кожен третій працював за межами свого населеного пункту, з них переважна більшість – в містах та селищах міського типу, 2,6 % – за кордоном. За чотири роки кількість працюючих за межами свого населеного пункту зросла в 1,5 раза.

Серед осіб, які працюють за місцем проживання (88,7 тис.), кожен другий зайнятий у сільському господарстві, 14,1 % – в освітянській сфері, 6,3 % – в охороні здоров'я та соціальній допомозі, 5,9 % – в оптовій та роздрібній торгівлі, 5,3 % – у лісовому господарстві, 4,9 % – в обробній промисловості.

Відсутність будь-яких суб'єктів господарської діяльності у 709 сільських населених пунктах, а це – 44,1 % від наявних (у кожному дев'ятому з цих сіл мешкає понад 300 осіб) у певній мірі призвела до неможливості працевлаштування місцевих жителів. Як наслідок, серед населення працездатного віку майже 107,7 тис. осіб, або 35,9 %, не працювали і не

навчалися. З них 94,5 тис. осіб займалися веденням особистого селянського господарства, кількість яких, порівняно з попереднім обстеженням, зросла майже у 2 рази і в структурі зайнятості осіб працездатного віку становила 31,5 %.

Загалом, у сільських населених пунктах області нараховувалося 551 сільськогосподарське підприємство без фермерських (з них 98,7 % приватної форми власності), 94 підприємства добувної та 221 обробної промисловості, 34 будівельні та 61 транспортна організації, 135 підприємств лісового та 16 рибного господарства.

Сільське господарство. За результатами обстеження, в сільських поселеннях області діяли 760 фермерських господарства, що на чверть більше, ніж на початок 2001 р. По її території вони розміщені досить нерівномірно: найбільше – в Ружинському (106), Попільнянському (67), Бердичівському (48) районах, найменше – в Народницькому (1), Овруцькому (10), Лугинському (11), Олевському (12) районах.

У володінні фермерів знаходилося 73,4 тис.га землі. За рік площа сільськогосподарських угідь збільшилася на 4,7 тис.га, або 6,9 % і становила 72,6 тис.га (99,0 % від загальної), з них 69,2 тис.га – ріллі. Середній розмір одного господарства збільшився з 86,1 га у 2007 р. до 95,6 га сільськогосподарських угідь у 2009 р.

За площею земельних ділянок вони досить неоднорідні. Так, 35 фермерських господарств, або 4,6 % загальної кількості, є дрібними і мають менше ніж по 3 га землі. Разом з тим, така ж їх кількість забезпечена сільськогосподарськими угіддями площею понад 500 га кожне.

Нині фермерські господарства є одними з небагатьох роботодавців на селі. Вони забезпечують роботою як членів свого господарства, так і залучених на тимчасові роботи. За матеріалами обстеження фермерів, у 2009 р. члени господарства становили 24,7 % від загальної чисельності зайнятих у них працівників, 75,3 % – наймані працівники, з них постійні – 82,7 %. Загальна чисельність працюючих склала 2979 осіб, з них 929 (31,2 %) – жінок.

Більшість фермерських господарств області здійснювали виробництво рослинницької продукції. Так, у 2009 р. ними вирощено 86,6 тис. т зернових та зернобобових культур, 6,7 тис. т цукрових буряків (фабричних), 2,4 тис. т овочів, хоча їх частка у виробництві рослинницької продукції залишається незначною (табл. 1).

Таблиця 1. Питома вага фермерських господарств у виробництві основних культур сільськогосподарськими підприємствами

(у відсотках)

Культури	Роки						
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Зернові та зерно-бобові культури	9,7	9,3	8,5	8,6	8,7	8,0	9,4
Цукрові буряки (фабричні)	14,0	12,5	9,9	10,2	7,4	6,5	2,4
Картопля	33,4	28,5	24,1	18,7	16,4	19,3	12,9
Овочі	38,3	46,1	48,0	40,4	40,5	31,9	20,7

Джерело: дані форм державних статистичних спостережень, №№ 29-сг, 2-ферм.

Тваринництвом займалися 137 фермерських господарств (18,0 % від їх загальної кількості). Станом на 1.01.2010 року у фермерських господарствах утримувалося 8,9 тис. голів великої рогатої худоби, 15,4 тис. свиней, 0,5 тис. коней. Лише за чотири роки наявне у них поголів'я зменшилося, відповідно, на 30,4 %, у 10,2 раза та 13,4%.

Питома вага поголів'я худоби у загальному стаді сільськогосподарських підприємств складає: ВРХ – 11,3 %, в т.ч. корів – 12,0 %, свиней – 15,8 %. Протягом року фермерами вироблено 0,9 тис.т м'яса (у забійній вазі), 9,8 тис.т молока, 6,9 млн. штук яєць (табл. 2).

Таблиця 2. Питома вага фермерських господарств у виробництві продукції тваринництва сільськогосподарськими підприємствами

(у відсотках)

Види сільськогосподарської продукції	Роки						
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
М'ясо (у забійній вазі), всього	7,9	6,5	6,6	7,0	7,8	8,2	10,2
у тому числі:							
яловичина та телятина	8,8	7,1	7,9	8,1	8,7	8,7	10,4
свинина	4,3	4,9	2,2	2,3	6,9	7,9	11,4
м'ясо овець та кіз	0,0	–	–	2,3	4,8	–	16,7
м'ясо птиці	0,0	0,0	–	0,0	–	2,0	3,1
Молоко	6,9	6,9	7,1	7,8	7,5	9,2	11,7
Яйця	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	5,0	6,2

Джерело: дані форм державних статистичних спостережень, №№ 24, 2-ферм.

Від продажу сільськогосподарської продукції власного виробництва фермерськими господарствами отримано 84,0 % загального доходу від реалізації продукції (робіт, послуг). Основна його частина надійшла за рахунок рослинництва – 63,8 %, тваринництва – 36,2 %.

Крім сільськогосподарського виробництва, фермери займаються і додатковими видами діяльності: 1,6 % з них – торгівлею, 0,7 % – обробленням деревини, по 0,5 % – наданням транспортних послуг та виробництвом кормів для тварин, 0,7 % – іншою господарською діяльністю.

На початок 2011 р. в сільській місцевості нараховувалося 220,8 тис. домогосподарств населення, що на 5,6 % менше, порівняно з попереднім обстеженням. З них 210,8 тис. господарств населення, яке постійно проживає в сільській місцевості, решта, майже 4,5 %, – з тимчасово проживаючим населенням.

За даними обстеження, в господарствах населення у користуванні знаходиться 234,0 тис.га землі, що на 13,2 % більше, ніж на початок 2001 року, з неї 18,0 % (на 01.01.2001р. – 5,8 %) відведено для будівництва та обслуговування житлових будинків і господарських будівель, 49,0 % (на 01.01.2001 р. – 90,7 %) – для ведення особистого селянського господарства. Частка землі для товарного виробництва становила 32,5 % і у порівняно з попереднім обстеженням зросла на 10,3 в.п.

У домогосподарствах населення, яке постійно проживає в сільській місцевості, на початок 2011 року утримувалося 123,5 тис. голів великої рогатої худоби (з неї 95,9 тис. корів), 132,0 тис. свиней, 34,2 тис. коней, 3,6 тис. овець та 7,3 тис. кіз. За останні чотири роки збільшилося лише поголів'я коней на 11,6 %. Водночас, зменшилось поголів'я великої рогатої худоби на 11,8 % (з них корів на 8,8 %), свиней – на 25,7 %, овець – на 4,0 %, кіз – на 3,8 %.

Значно зросла кількість техніки у приватній власності господарств населення, яке постійно проживає у сільських поселеннях області: тракторів нараховувалося 8,5 тис., що вдвічі більше, ніж на початок 2001 року, у тому числі 1,1 тис. міні-тракторів (на 24,9 %), вантажних автомобілів 1,8 тисячі (на третину), 879 комбайнів (у 14 разів), з них 837 – зернозбиральних (у 20 разів більше). Порівняно з попереднім обстеженням, кількість населених пунктів, в яких господарства населення не мали сільськогосподарської техніки зменшилася на 20,3 %.

Висновки

На теперішньому етапі село переживає кризову систему. Негативні соціально-економічні процеси, що тут відбуваються, тісно пов'язані між собою. Так, низький рівень життя та високий рівень безробіття сільського населення, незадовільні умови праці негативно впливають на демографічну ситуацію і, як

наслідок, спостерігається високий рівень депопуляції, село катастрофічно старіє. Постає необхідність у пошуках нових шляхів удосконалення і реформування економічних відносин у сільській місцевості на основі принципів ринкової економіки, які відстоювали б інтереси сільських жителів та виступали гарантом їх соціальної захищеності.

Наразі, матеріали проведених досліджень (за даними форм державних статистичних спостережень) забезпечили розширення існуючої інформаційної бази щодо становища економічної сфери села та можуть стати важливою складовою для розробки регіональної політики, спрямованої на забезпечення життєдіяльності сільських поселень, задоволення економічних і соціальних потреб сільського населення.

Перспективи подальших досліджень

Подальші дослідження щодо перспектив розвитку сільських територіальних громад будуть спрямовані на вивчення громадської думки їх мешканців.

Література

-
1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) /Уклад. – голов. ред. В.Т. Бусел. –К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
  2. Бородіна О. Сільський розвиток в Україні: проблеми становлення / О. Бородіна, І. Прокопа // Економіка України. – 2009. – № 5 (570). – С. 59–67.
  3. Гончаренко І.В. Ретроспектива формування сільських територій регіонів України / І.В. Гончаренко // Регіональна економіка. – 2008. – № 3.– С. 204–209.
  4. Павлов О.І. Сільський розвиток та розвиток сільських територій: процесуальний та об'єктний прояви / О.І. Павлов // Економіка, фінанси, право. – 2009. – № 7. – С. 17–20.
  5. Павлов О.І. Сільський розвиток в Україні: теорія, практика, політика, управління / О.І. Павлов // Одеса: Астропринт, 2008. – С. 208.
  6. Прокопа І.В. Соціальні аспекти розвитку сільських територій / І.В. Прокопа // Економіка АПК. – 2005. – № 11 (133). – С. 48–51.
  7. Розвиток сільських територій України / за ред. О.Г. Осауленка – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2006.– 751 с.
  8. Славов В.П. Економіко-енергетична система сталого розвитку сільських територій / В.П. Славов, О.В. Коваленко // Вісник аграрної науки. – 2007. – № 9. – С. 68–71.
  9. Трегобчук В.М. Актуальні проблеми сталого розвитку сільських територій // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій. Матеріали VII річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, Київ, 9–10 лист. 2005р. / Редкол.: П.Т. Саблук ін.. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2005. – С. 69–76.

10. Якуба К.І. Трудовий потенціал сільських територій / К.І. Якуба // Вісник аграрної науки. – 2007. – № 6. – С. 72–75.

11. Матеріали розробки форм державних статистичних спостережень
1– село, 6–сільрада, 4–сільрада, 2–ферм, 24, 29–сг.
